ISSN: 2393-8900 IMPACT FACTOR : 2.7825(UIF) VOLUME - 9 | ISSUE - 3 | NOVEMBER - 2022

HISTORICITY RESEARCH JOURNAL

काँग्रेस व वऱ्हाड (इ.स.१८८५ ते १९३५)

डॉ.अमोल बोरकर
(इतिहास विभाग प्रमुख)
आप्पास्वामी महाविद्यालय, शेंदुरजना (अढाव) ता. मानोरा, जि.वाशिम.

इ.स.१८५३साली इंग्रजांनी निजामांकडून वऱ्हाडप्रांत राज्यकारभार करिता मागून घेतला. वऱ्हाडप्रांतातील लोकमतांवर आंगल विद्याविभूषित सुशिक्षितांची हळूहळू छाप पडली. येथील भाषा मराठी असल्यामुळे वऱ्हाडात पहिल्याने जे इंग्रजी शिकलेले सरकारी अधिकारी लोक आले त्यात प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील लोकांचा भरणा जास्त होता.वऱ्हाडातील इंग्रजी शाळेतून शिक्षण घेणारे विद्यार्थी मुंबई विश्वविद्यालयाच्या परीक्षेत बसत असत. राजकीय बाबतीतही वऱ्हाडाने प्रथमतः आपली मते महाराष्ट्र प्रमाणे बनविली. काँग्रेसची स्थापना होण्याच्या सुमारास राज्यकारभारात लोकमतनुवर्ती सुधारणा व्हावयास पाहिजेत, ही जाणीव वऱ्हाडाच्या तत्कालीन पुढाऱ्यात उत्पन्न झाली.

काँग्रेसच्या अध्यायात व साधनात जसा जसा बदल होत गेला तसातसा प्रत्यघात वऱ्हाडातील लोकमतानवरही झालेला आढळून येतो.

सुरुवातीचे राजकारण :—

इ.स १८८५ मध्ये ह्यूम साहेबांच्या प्रोत्साहन आणि मुंबई येथे काँग्रेसची स्थापना झाली. त्यावेळी वऱ्हाडातील कोणीही प्रतिनिधी हजार नव्हते. दुसऱ्या वर्षी काँग्रेस सभा भरली त्यावेळी वऱ्हाडमधून बरेच प्रतिनिधी काँग्रेसच्या अधिवेशनास हजर असल्याचे दिसून येते. सन १८८९ मध्ये मुंबई येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनास वऱ्हाडमधून १०० प्रतिनिधी हजर होते. सन १८९१ मध्ये नागपुर येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात वऱ्हाडमधून २७३ प्रतिंनिधी हजर होते नागपूरच्या अधिवेशनाच्या वेळी आलेल्याचे त्यावेळची प्रसिद्ध वकील देवराव विनायक दिगंबर स्वातंर्त्य मंडळाचे मंत्री होते. अमरावतीचे प्रसिद्ध वकील रा.ब मुधोळकर,श्री दादासाहेब घोपर्डे,सर मोरोपंत जोशी इत्यादी मंडळांनी नागपूर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात प्रामुख्याने भाग घेतला. महाराष्ट्र प्रमाणे वऱ्हाडामध्येही काँग्रेस लोकप्रिय राहायचे श्रेय संबंधित पुढाऱ्यास आहे.

काँग्रेस निर्माण झाली त्यावेळी तिच्या चालल्याचे ध्येय राज्य कारभारात हिंदी लोकांचा जास्त शिरकाव करून घेणे व काही इष्ट सामाजिक सुधारणा कायद्याने घडवून आणण्याचे होते. त्याकरिता मुख्य साधने म्हणजे विद्वता वकृत्व पूर्ण भाषण करून लोकांची वऱ्हाडाची सर वरच्या समोर मांडणे, त्यावेळी चिपळूणकर,टिळक सारखे काही अपवाद सोडून महाराष्ट्रातील सुशिक्षित वर्गात साधारणता अशी समजूत होती की, इंग्रज न्यायनिष्ठ असून लोकांच्या गरजा त्यास बिनतोड पद्धतीने समजावून न दिल्यामुळे लोकांस काय पाहिजे हे त्यास समजत नाही. लोकांच्या हालअपेष्टा व जनतेच्या राजकीय आंगल इंग्रजांना समजावून दिल्याबरोबर इंग्रज येथील राज्यकारभारात जरूर त्या सुधारणा करतील. अशा प्रकारचे समजूत वऱ्हाडातील सुशिक्षित पुढाऱ्यातही त्यावेळी असल्याचे दिसून येते. हिंदी लोकांची वऱ्हाडी प्रत्येक इंग्रजांच्या मनावर घालण्याकरिता इ.स.१८९२—९३च्या सुमारास काँग्रेस तर्फे जे शिष्ट मंडळ विलायतेस गेले होते,

 VOLUME - 9 | ISSUE - 3 | NOVEMBER - 2022

त्यामध्ये रा.ब.मुधोळकर होते. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराची तपासणी करून त्यात ईस्ट सुधारणा घडवून आणण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यात यावे अशी काँग्रेसची मागणी होती व त्याकरिता इंग्लंडमध्ये हे शिष्टमंडळ गेले होते.काँग्रेसचे मूळ उत्पाद ह्युम साहेब १८९० साली आलेल्या आले होते. काँग्रेसमध्ये त्यांचे म्हणणे ऐकण्याकरिता वऱ्हाडातील प्रमुख पुढारी आलेल्या जमले होते.

सन १८९७ साली काँग्रेसचे अधिवेशन अमरावती येथे सर शंकरन नायर यांचे अध्यक्षते खाली भरले होते. त्यावेळी लोकमान्य टिळकांना राजद्रोहाबद्दल शिक्षा झाली होती. त्या शिक्षेच्या निषेधपर भाषणे अमरावती येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात झाली. अशा रीतीने बहुतेक प्रथम पासूनच वऱ्हाडात काँग्रेसच्या चळवळीचे बिजारोपण झालेले आढळते.

इ.स १८९७ मध्ये लोकमान्य टिळकांना शिक्षा झाल्यानंतर महाराष्ट्राप्रमाणे वऱ्हाडातील काँग्रेस पुढाऱ्यात मतभेदांची छटा उलटू लागलेली आढळते. महाराष्ट्रात रानडे – गोखले यांच्या पक्षाचे टिळकांच्या पक्षाशी जमेनासे झाले. वऱ्हाडामध्ये काही पुढारी आल्यानंतर टिळकांच्या जहाल पक्षाची विभागणी झाली. सन १९०७ पर्यंत हे सर्व काँग्रेसच्या निशाणा खाली एकत्र होत असत. ना.दादासाहेब घापर्डे टिळकांच्या पक्षाचे तर रा.ब.मुधोळकर हे गोखल्यांच्या पक्षाचे होते. बंगालची फाळणी झाल्यावर वऱ्हाडातील या पक्षपाच भेदास तीव्रतेचे स्वरूप आले.

साध्य – साधनांत प्राप्ती :–

सन १९०६ साली कलकत्ता येथील राष्ट्रीय सभेच्या अध्यक्ष स्थानावरून दादाभाई नौरोजी यांनी स्वराज्याची घोषणा केली. स्वराज्य मिळविण्याकरिता साधनेही नवीन आखण्यात आली. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षानाच्या जोरावर इंग्रजांना स्वराज्य देण्यास भाग पाडावयाचे असे काँग्रेसच्या सर्व अर्ज विनंती निष्फळ ठरल्या. इंग्रजाला अडविल्याशिवाय स्वराज्याचे न्याय मागणी इंग्रज विचारात घेण्यास तयार नाही. अशी दादाभाई यांची खात्री झाल्यावर त्यांनी अडवणुकीचा मार्ग भारतीय लोकांना दाखविला. जे धोरण काँग्रेसने स्वीकारावयास पाहिजे अशी लोकमान्य टिळकांचे इच्छा ते धोरण दादाभाईनी त्यांच्या काँग्रेसमध्ये जाहीर केल्यामुळे टिळकपक्षाचा उत्साह वाढला. वऱ्हाडात सर्व ठिकाणी टिळक पक्षाचे प्राबल्य वाढले. स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षनाची लाट वऱ्हाडातही उसळली. परदेशी वस्तू जळने, विलायती मालावरील बहिष्कार या गोष्टींना वऱ्हाडातही प्राधान्य मिळाले. अनेक राष्ट्रीय शिक्षण संस्था वाढवण्यात आल्या. वऱ्हाडातील नवीन तरुण पिढीने या चळवळीत प्रामुख्याने भाग घेतला. या नवीन मंडळीत अमरावतीचे वीर वामनराव जोशी, दादासाहेब घापर्डे, यासारख्या नेत्यांचा सहभाग होता.

यवतमाळच्या हरीकिशोर पत्रात लोकनायक बापूजी अने यांनी नवीन पंथ या मथळ्याखाली जे लेख लिहिले आहेत. त्यापैकी एकामध्ये त्यांनी असे स्पष्ट म्हटले आहे की नवीन पुढार्यात मत वैचित्र असले तरी स्वावलंबन व सारांश प्रतिकार ही दोन राष्ट्रउद्धाराची साधने आहेत. याबाबतीत यतीचितही मतभेद नाही. सारांश प्रतिकार हा सध्याच्या स्थितीत उपयुक्त आहे, असे एक मत आहे. त्याच्या पलीकडील पायरी व्यस्त सिद्धीरित्या जेव्हा चढावी लागेल याचा वापर तूर्त करण्याची आवश्यकता नाही. यावरून असे दिसून येते की, वऱ्हाडातील त्यावेळच्या तरुण पिढीत काँग्रेसने आणून दिलेल्या स्वावलंबनाच्या साधनत्रयीबद्दल भीती श्रद्धा व उत्साह हे सहज दिसून येईल.

दडपशाहीची पहिली झळ :–

सन १९०७ साली सुरतेस काँग्रेसमध्ये दुफळी निर्माण झाली त्यावेळी वऱ्हाडातील बहुतेक प्रतिनिधी टिळकांच्या बाजूने होते. काँग्रेसने स्वावलंबनाचा मार्ग स्वीकारल्या बरोबर सरकारने काँग्रेसची चळवळ हाणून पाडण्याकरिता दडपशाहीचे उग्र स्वरूप धारण केले. सन १९०८ साली लोकमान्य टिळकांचे हिंदुस्थानातून उचलबांबडी झाल्यावर वऱ्हाडातही दडपशाहीस उत आला. राष्ट्रीय शाळा बंद पाडण्यात आल्या. विद्यार्थ्यांनी राजकीय चळवळीत भाग घेऊ नये म्हणून फार्माविण्यात आले. यवतमाळच्या हरी किशोर पत्राचे संपादकास राजद्रोहाबद्दल शिक्षा ठोठावण्यात आली. हिंदुस्तानच्या गुप्त पोलीस खात्याचे मुख्य क्लिव्हलंड साहेब यांनीही वऱ्हाडाला भेट दिली होती. वऱ्हाडमधील सर्व राष्ट्रीय शाळा बंद पाडण्यात आल्या. अमरावतीचे श्री. संभाजीराव गोखले यांच्यावर खटला भरविण्यात आला.

इ.स १९०८ मध्ये लोकमान्य टिळकांना शिक्षा झाल्यावर लोकमान्य टिळकांच्या पक्षाची वेगळे काँग्रेस नागपूर येथे भरविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु तो प्रयत्न सरकारने दळपून टाकला. वेगळी काँग्रेस भरविण्यात वऱ्हाडातील लोकमान्य टिळकांच्या चहात्यांनी भाग घेतला होता.

लखनौपासून ते नागपूरपर्यंत :—

इ.स.१९१६ साल पर्यंत वऱ्हाडमध्ये काँग्रेसची चळवळ विशेष जोराची झालेली नाही.रा.ब. मुधोळकर व वऱ्हाडातील इतर काही नेमस्त पुढारी काँग्रेसमध्ये भाग घेत असत. सुरतीच्या दुफळीनंतर काँग्रेस नेमस्ताच्या हातात असेपर्यंत वऱ्हाडातील सामान्य जनता काँग्रेस संबंधाने उदासीन होते. लोकमान्य टिळक सुटून आल्यानंतर लखनौ येथे हिंदी प्रांतात समेट झाला, त्यावेळी वऱ्हाडमधील लोकमान्य टिळकांच्या पक्षाचे काँग्रेसमधील लोकांनी काँग्रेसमध्ये पुन: भाग घेण्यास सुरुवात केली.

लोकमान्य टिळकांनी होमरूल लीगची स्थापना करून वऱ्हाडामध्ये दौर काढला. त्यावेळी वऱ्हाडातील लोकांचा उत्साह अपूर्व असा होता. त्याच सुमारास थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्ष डॉ. बेझंट यांनी काँग्रेसमध्ये भाग घेतल्यामुळे वऱ्हाडातील थिऑसॉफिस्ट यांनीही काँग्रेसच्या चळवळीत प्रामुख्याने भाग घेतला. आलेल्यांचे श्री. वासुदेवराव चिपळूणकर यांनी त्यावेळी काँग्रेसच्या कार्यात पुढाकार घेतला होता.

काँग्रेसच्या समेटानंतर अमरावती, अकोला इत्यादी ठिकाणी मध्यप्रांत व वऱ्हाडमिळून संयुक्त प्रांत परिषदा भरल्या. त्यावेळचा लोकांचा उत्साह काही अपूर्व होता व काँग्रेस अधिवेशनासही पुष्कळ लोक वऱ्हाडातून जाऊ लागले. सन घश्ह्य च्या नागपूरच्या काँग्रेस पर्यंत वऱ्हाडातील लोकमान्य टिळकांच्या पक्षाच्या हातात येथील काँग्रेसचे राजकारण होते. वऱ्हाडातील नेमस्त पुढाऱ्यांनी मात्र काँग्रेसमधून आपले अंग काढून घेतल्यासारखे दिसत होते.

महात्मा गांधींच्या असहकारतेच्या चळवळीत वऱ्हाडात प्रथमता पाठिंबा मिळाला नाही.सन घश्ह्य साली कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे असहकारीता व कौन्सिल बहिष्कारास वऱ्हाडातील काँग्रेस प्रतिनिधीनी जोराचा विरोध केला होता. परंतु लोकमान्य टिळकांचे वऱ्हाडातील अनुयायी शिस्तीचे भोक्ते असल्या कारणाने त्यांनी काँग्रेसच्या ठरावास मान्यता देऊन कौन्सिलच्या निवडणुकीत भाग घेतला नाही.

पक्षभेद्याने पोखरलेला वऱ्हाड:—

इ.स.१९२० च्या नागपूरच्या काँग्रेसमध्ये काँग्रेसच्या घटनेत महत्त्वाचे बदल केले. पूर्वी ध्येयातील साम्राज्यातील स्वराज्य जाऊन नुसते स्वराज्य असे काँग्रेसचे ध्येय ठरविण्यात आले. साधनांतही महत्त्वाचा फर होता. सनदशीर हा शब्द जाऊन त्या ऐवजी न्याय व शांततेच्या मार्गाने असे शब्द घालण्यात आले. स्वराज्य शब्द संबंधाने महाराष्ट्रात अथवा वऱ्हाडात काही मतभेद नव्हते परंतु न्याय व शांततेच्या या संबंधाने महाराष्ट्रात व वऱ्हाडात पुष्कळ भवती झाली. केवळ शिस्तीकरिता म्हणून वऱ्हाडातील काँग्रेस पुढाऱ्यांनी एक वर्ष असहकारितेचे तत्त्व मान्य केले. त्यानंतर अकोला येथे वऱ्हाडातील व महाराष्ट्रातील काँग्रेस पुढाऱ्यांनी एकत्र जमून काँग्रेसला सोडून सबता सुबा स्थापन केला.

महात्मा गांधी एका वर्षात स्वराज्य स्थापन करतो असे लोकास सांगून फसविले. अशा सबबीवर महात्मा गांधींच्या सत्य व अहिंसा या तत्त्वाची हेटाळणी करण्यात आली. महात्मा गांधीस राजकारण समजत नाही असे सांगण्यात वऱ्हाडातील त्यावेळचे काँग्रेसचे पुढारी जरी प्रतिसहकारी बनले, तरी वऱ्हाडातील लोकमत मात्र काँग्रेसच्या बाजूनेच होते.

पहिल्या कौन्सिल बहिष्कारनंतर दास—नेहरूंनी कौन्सिलातही अडवणुकीचा मार्ग पत्करून राज्य मंत्र बंद पाडण्याकरिता झटपट करावयाची म्हणून स्वराज्य पत वाढविला. त्याला वऱ्हाडातील प्रति सहकार वादी जाऊन मिळाले. दासबाबू दिवंगत झाल्यावर वऱ्हाडातील व महाराष्ट्रातील प्रतिसहकारवाद्यांना कौन्सिल बंद पाळणे वेडेपणाचे व पोखरलेले आहे असे वाटू लागले. काँग्रेसची शिस्त पाळावयाची नाही असा पायंडा घातल्यावर प्रतिसहकारवाद्यांना स्वराज्य पक्षाची शिस्त ही असह्य वाटू लागली व शिस्तीला झुगारून अधिकाराच्या जागा स्वीकारण्याचा उपक्रम वऱ्हाडानेच केला. त्याचा परिणाम असा झाला की दास नेहरूंच्या

स्वराज्य पथाचे बेरडे मोडून स्वराज्य पत नामशेष झाला व वऱ्हाडातील स्वराज्य पदाचे पुन्हा प्रति सहकारी बनले. इ.स.१९२६ च्या कौन्सिल निवडणुकीच्या वेळी मात्र शहर विभागातर्फे प्रति सहकार वादाविरुद्ध काँग्रेसचे उमेदवार उभे करण्यात आले. व ते प्रचंड बहुमताने निवडून आले. त्यावरून वऱ्हाडातील काँग्रेस पुढाऱ्यांनी जरी काँग्रेस विरुद्ध बंड केले असले तरी बहुजन समाज काँग्रेसच्या बाजूचाच होता असेच दिसून येते. तेव्हापासून वऱ्हाडातील प्रतिसहकार पत हतबल होऊन निष्क्रिय बनला.

कायदेभंग चळवळ व वऱ्हाडः—

इ.स.१९२९ मध्ये लाहोरला काँग्रेसने पूर्व स्वराज्याचे निशाण फडकविल्यावर, वऱ्हाडामध्येही कायदेभंगाच्या चळवळीस भरती आली. वऱ्हाडातील जंगल सत्याग्रहास लोकमान्य अत्रे यांनीच सुरुवात केली व ते यशस्वी झाले. पहिल्या कायदेभंगाच्या वेळी वऱ्हाडातील बहुजन समाज काँग्रेसच्या बाजूचा आहे ही बाब सरकारच्या निदर्शनास आली. पहिल्या कायदेभंगाच्या चळवळीनंतर वऱ्हाडक्रांती परिषद खामगाव येथे सरदार वल्लभ भाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती.

इ.स.१९३२ च्या कायदेभंगात वऱ्हाडने इतर प्रांत प्रमाणेच भाग घेतला. त्यावेळी लोकनायक अने वर्किंग कमेटीचे सभासद होते. कायदेभंगाच्या चळवळीचे वेळी वऱ्हाडात प्रतिसरकार पथाने काँग्रेसला यथाशक्ती सहाय्य केले.

इ.स.१९३३ साली वैयक्तिक कायदेभंग सुरू झाल्यावर जो लोकशाही स्वराज्य पतस्थापन करण्यात आला त्यास वऱ्हाडातील पूर्वाश्रमीचे प्रति सहकारी जाऊन मिळाले. परंतु लोकनायकांची त्यास संमती मिळाली नाही.

इ.स. १९३४ साली कायदेभंग स्थगित करून कौन्सिल प्रवेश ऑल इंडिया कमिटीने मान्य केल्यावर वऱ्हाडात मतभेदास पुन्हा सुरुवात झाली. जातील निर्णयाच्या प्रश्नावर लोकनायक अने काँग्रेस मधून बाहेर पडले. तथापि इतर बाबतीत त्यांची मते काँग्रेस प्रमाणेच असल्यामुळे वऱ्हाडातील काँग्रेसवाद्यांनी वरिष्ठ कायदेमंडळाच्या निवडणुकीत त्यांना प्रतिस्पर्धी उभा केला नाही.

सारांशः—

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संपूर्ण देश पातळीवर असली तरी, वऱ्हाडची भूमी त्यांच्यामध्ये महत्त्वाची होती. कोणत्याही राष्ट्रीय घटनेमध्ये वऱ्हाडने महत्त्वाची भूमिका वटविलेली दिसून येते. वऱ्हाडातील नेत्यांनी भारत मातेला स्वातंर्त्य मिळविण्यासाठी सोशनी प्रयत्न केलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :—

- गोळे, पु.ब, (संपा), मातृभूमी—काँग्रेस सुवर्ण महोत्सव अंक २६ डिसेंबर १९३५ ,
- उदासी, बी,ना, (संपा) दै. मुद्रिका, वऱ्हाड स्वातंत्य संग्राम विशेषांक,डिसेंबर १९८५
- बामणगावकर, नानासाहेब, (संपा) उदय, ५ नोव्हेंबर १९३५
- गोळे, पु.ब, (संपा), मातृभूमी— काँग्रेस सुवर्ण महोत्सव अंक, २६ डिसेंबर १९३५
- कित्ता, २६ डिसेंबर १९३५
- चितळे, गोपाळराव कृष्ण (संपा), प्रजापत, १९ नोव्हेंबर १९३५
- गोळे, पु.ब. (संपा) मातृभूमी, २४ सप्टेंबर १९३१
- बामणगावकर नानासाहेब, (संपा) उदय, ५ नोव्हेंबर १९३५
- गोळे, पु.ब.(संपा) मातृभूमी — काँग्रेस सुवर्ण महोत्सव अंक, २६ डिसेंबर १९३५
- कित्ता, २६ डिसेंबर १९३५
- वाळवे. अ.तु., (संपा), वऱ्हाडशाळा पत्र, एप्रिल १९३८, पृ. ३५